

הרחבת אוצר המילים בעברית הכתובה והמדוברת כפי שהיא משתקפת בתקשורת

אסתר בהט

מי במחדשי המילים? למי הזכות לחדש?

המאמר עוסק בהרחבת אוצר המילים בעברית באמצעות הפקת מילים חדשות - שלא ביוזמתה או בסינונה של האקדמיה ללשון העברית.

בנושא תצורת מילים עסקו רבות: עוזי אורנן (2003), אסתר בהט (1988; 1991; 2004), שמואל בולוצקי (1989), רות ברמן (1981), רפי ניר (2003), אורה שוורצוולד (2001), יצחק שלזינגר (2002) ועוד. כל אחד מחוקרים אלה בדק את נושא התצורה והתחדישים מנקודת זווית שונה.

מאמר זה רוצה להצביע על כך שבנושא התחדישים בשפה העברית יש אכן חידושים רבים וישנו גם חיזוק משמעותי של נטיות קודמות בדרכי התצורה, לצד נטישת דרכים אחרות. ואמנם מדי פעם מתגלות מגמות שונות של יוצרנות (פרודוקטיוויות), כי תצורת המילים ומאפייניה תלויים גם בזמן היסטורי (ברמן, 1985).

מחקר זה עוסק בבדיקת אוצר המילים המתחדש בעברית, הן בשפה של העיתונות הכתובה והן בשפה הנשמעת באמצעי התקשורת האלקטרונית (רדיו וטלוויזיה). המחקר אינו מתייחס לחידושים המופיעים כבר במילון (כמו שלזינגר, 2002) או לאלה המחודשים או המוצעים על ידי האקדמיה, ומקבל את דברי אורנן בעיתון הארץ (2013): 'כולנו בעלי הבית של העברית, לא רק האקדמיה'. מדי יום, בתקופת שבה בוצע מחקר זה, הופיעה בתקשורת מילה חדשה ש'הומצאה' באופן חופשי על ידי כתב, עיתונאי או מראיין. לעתים נראה מתגובות הקוראים/המאזינים שהתחדיש הלא-רשמי כבר נקלט והפך לשימושי. לדוגמה: אחת העיתונאיות השתמשה במילה 'כערת' (במשקל מחלה מלשון כיעור), ומיד היו תגובות קוראים שהשתמשו במילה חדשה זו כאילו היא שייכת ללקסיקון מוכר.

מטרות המחקר ודרכי ביצועו

מטרות מחקרי הן אפוא:

1. לבדוק האם חידוש אוצר המילים 'מחכה' רק לאקדמיה או שאינו תלוי בה בלבד.
2. לבדוק את התחדישים שנמצאו על-פי מספר פרמטרים:
 - 2.1 מהם אמצעי התצורה היוצרניים השולטים בתחדיש העכשווי?
 - 2.2 האם מגמות חדשות יחסית שנצפו בעבר נמשכות?
 - 2.3 האם מגמות ישנות נחלשות או שומרות על מקומן?

קורפוס המחקר מורכב מתחדישים שהופיעו בעיתונות, ברדיו ובטלוויזיה במהלך 2012 - 2013 ואשר:

- טרם אושרו על ידי האקדמיה
- אינם מופיעים במילון
- מדובר במילים 'תקניות' מבחינת עיצובן הצורני ולא בסלנג.

שיטות המחקר:

- מיון התחדישים וניתוחם על פי אסטרטגיות התצורה שלהן (ברמן, 1981)
- העברת שאלונים לבדיקת ההעדפות של הנבדקים כאשר מוצגים בפניהם תחדיש מול המילה שבשימוש
הממצאים יוצגו מהכבד אל הקל, על-פי המבנה הבא:

א. בידול לשוני

1. הרחבה משמעותית של אוצר המילים על ידי גזירת שם עצם חדש מול שם עצם קיים, לדוגמה: מסוכנות מול סכנה
2. הרחבה משמעותית של אוצר המילים על ידי גזירת שם תואר חדש מול פועל קיים, לדוגמה: זכרן מול זוכר
3. **יתר יוצרנות במגמה ישנה נושנה** – אפשרות חופשית של גזירת פועל מכל שם עצם, לדוגמה: המאמן סיפסל אותם (הושיב את השחקנים על הספסל)
4. **השוואה לממצאי מחקר קודם** (בהט, 1988)
 1. מקומה של אסטרטגיית הצמידה – סמיכות
 2. הוספה
 3. הרכבה
 4. הפיכה

ד. חיזוק אסטרטגיות הפקה קודמות

1. חיזוק השפה כסינתטית (כנטייתה במקור בלשון המקרא) ו'דילוג' על נטייה אנליטית
2. שימוש חופשי לשם המצאת מילים במשקל פעיל. לדוגמה: הכול בלתי ותיך
3. שימוש מועט בהלחמים – בעיקר לצורך התחכמות ופרסומת
4. גזירה חופשית משם עצם לשם תואר (בולוצקי, 1989) תוך שימוש בצורני גזירה קלסיים. לדוגמה: פרצוף זבלי
5. הרחבת אוצר המילים על ידי מילוי חופשי של טבלת שורש-משקל (לפי עוזי אורנן).

א. בידול לשוני

הממצא החשוב ביותר במחקר זה, לדעתי, הוא מציאותה של הפקה רבה על ידי בידול לשוני. מעניין לציין שעד 1997 (שויקה) לא הופיע במילונים הערך 'בידול' בהקשר הלשוני. במילון גור (1946) לא מופיע כלל הערך 'בידול'. מילון אבן שושן (1981) מגדיר: 'בידול – קביעת הבדל בין דבר לדבר, הפרדה, דיפרנציאציה'. שויקה (1997) מגדיר בידול בתחום 'בלשנות – הבחנה במשמעות שנוצרה בלשון בין שתי מילים שהן בעיקרן שוות משמעות', והוא אף מביא דוגמה: אונייה / ספינה. מילון ספיר (2004) לא מתייחס לצד הלשוני ומגדיר: 'הבחנה מכוונת בין שני דברים דומים; הפרדה לשם הדגשת הלשוני'. אמנם גם ניר (1993) התייחס לחידוש שמטרתו לאפשר הבחנה בין משמעויות קרובות, אך גם הדוגמה שלו, כמו של שויקה, היא הבחנה בין שתי מילים שונות – מרקע ומסך, כפי שהיה קיים הבידול הלשוני בין לשון המקרא ולשון חכמים: ילד מול תינוק. המחקר העכשווי מתייחס לבידול הלשוני בצורה שונה לחלוטין: הכוונה אינה לתחדישים הנוצרים על ידי מילים שונות, אלא לבידול של שמות עצם או שמות תואר כשבשתי המילים, החדשה והקיימת, יש שימוש באותו שורש.

הבידול העיקרי והמרכזי נעשה על ידי

1. גזירת שם עצם חדש מול שם עצם קיים, לדוגמה: **מותאמות** מול התאמה.
2. המרה מפועל שהשימוש בו מקובל לשם תואר חדש לביטוי תכונה, לדוגמה: **מסריחן** מול מסריח.

שאלון מקובלות:

לאחר איסוף התחדישים ומיונם, ולצורך בדיקת העדפות וקבלה או אי קבלה של התחדיש אל מול המילה הקיימת, הועבר שאלון בקרב 40 נבדקים, סטודנטים ישראלים שבלשנות אינה תחום לימודיהם. הנבדקים נתבקשו לבחור ולהסביר את העדפותיהם, במטרה לבדוק האם חידוש ספונטני וחופשי מתקבל כמו המילה הישנה והמוכרת. התחדישים בשאלון הופיעו כחלק ממשפטים שלמים, כפי שהופיעו בתקשורת במקור, בכתיבה או בדיבור. השאלון במלואו מופיע כנספח למאמר זה, ולהלן מספר דוגמאות מתוך השאלון:

1. בידול לשוני – גזירת שם עצם חדש מול שם עצם קיים:
חלוקתיות מול **חלוקה**; **חוזקות** מול **חוזק**; **נרשעות** מול **רשעות**; **מרמור** מול **התמרמרות**; **מוסחות** מול **הסחה**; **מטרתינות** מול **מטרה**
 2. בידול לשוני – גזירת שם תואר חדש מול פועל קיים:
נגען מול **נוגע**; **מקיאנית** מול **מקיאה**; **מזניחנית** מול **מזניחה**; **מטרידן** מול **מטריד**; **מעתיקן** מול **מעתיק**
- מניתוח התשובות לשאלון מתברר כי כל האופציות נתקבלו, כולל התחדישים שהנבדקים לא הכירו, ובמקרים מעטים אף הועדפו התחדישים, למשל: **מוסחות**. בבחירה בין פועל לשם תואר הועדף הפועל. בבחירה בין שם עצם לתחדיש ניתנה העדפה קלה למוכר. לא נמצאה עקביות בהעדפות אצל כל נבדק בפני עצמו.
- מקצת מההסברים שנתנו הנבדקים לבחירתם:
- נשמע יותר נכון / רציני / טוב / סביר / קלה להבנה
 - נראה לי / מסתדר לי בראש / תחושת בטן
 - פלצני / לא נשמע טוב / שפה של ילדים (על 'מציקן')
- המסקנה העיקרית מתשובות הנבדקים היא כי באופן תאורטי, הכול קביל, וככל שיהיה שימוש רב יותר בתחדיש, הוא יתקבל יותר כלגיטימי.

ב. יתר-יוצרנות במגמה ישנה נושנה – אפשרות חופשית של גזירת פועל מכל שם עצם

זהו, לדעתי, הממצא השני בחשיבותו. גזירה כזאת נמצאה כבר בתנ"ך. לדוגמה: הפועל להבריר נגזר משם העצם ברך. רוזנר (2003) הצביעה על גזירה זו כגזירה שלא 'על דרך המלך', כי לא שמרה על כללי הדקדוק. היא הביאה כדוגמה: לככב עם דגש ב'כ' הראשונה במקום בשנייה וכן: לייבא בלי דגש ב'ב'. נראה כי מה שהביא ליתר-היוצרנות של השימוש באמצעי זה בעברית של ימינו היא השפעת הגזירה בשפה האנגלית שמוסיפה את פועל העזר TO לשם עצם ומפיקה על ידי כך פועל חדש.

התחדישים שנמצאו מנצלים את כל הבניינים, כולל הסבילים, וכולם שומרים על כללי הדקדוק, גם אם הם נשמעים לעתים הזויים, כמו אותו מוכר שווארמה ששואל (בטלוויזיה): 'לחצל?' כלומר –

- להכניס גם חציל? או באחת הסדרות הפופולריות בטלוויזיה נאמר: 'הוא התמחצל לפניך', במובן
- כרע ברך על המחצלת.
 - דוגמאות נוספות:
 - הרוסים מתמזרחים במוזיקה
 - על פי מיפוי גנטי יחייטו לכל אחד טיפול רפואי
 - ילד צריך להיות מסוגל למרפק את דרכו
 - סלבס שהתכתמו (לבשו כתום)
 - ראשי החמס אוהבים לשהד אחרים ולא להשתהד
 - ניסויים בכיפת ברזל ממובצעים
 - הרדיו מתרשע עלי
 - כולם מתוולסים (רוקדים ולס)
 - הדרך הטובה היא להתממשק אחד עם השני
 - כמו שאפשר להתגייר, אפשר להתעמלק
 - את הגבעות הוא אוהב, אבל את אלה שמתגבעים פחות
 - ישראל מתיימנת
 - מתגרזנים עלינו (בעקבות הגזרות)
 - אני יכולה להתכלב
 - יש להרכיש את השפה
 - הוא דיבר בשפה תל אביבית מאונגלזת

ג. השוואה לממצאי מחקר קודם על בחירת האסטרטגיות של תצורת מילים

- סקירה קצרה על אמצעי תצורה בעברית מצביעה על ארבע אסטרטגיות:
1. צמידה – סמיכות, שהיא האסטרטגיה השקופה והאנליטית ביותר. במחקר קודם (בהט, 1988) נמצא כי היא המועדפת ליצירת תחדישים. לפי שויקה (1997) אנליטיות פירושה שכל רעיון מבוטא במילה נפרדת.
 2. על פי הקורפוס שנבדק במחקר זה, אסטרטגיה זו לא מקובלת כיום בתקשורת כבחירה לשם גזירה חופשית, פרט לחידושים שהפכו למושג, כמו: תג מחיר; מס יסף; תרחישי קיצון; חדלות פרעונית.
 3. הוספה - 'משקל' הבנוי על מילה או בסיס שמוסיפים אליו צורן גזירה סופי. במחקר של בהט (1988) נמצאה ההוספה כהעדפה שנייה, כנראה משום שהיא פחות שקופה מהצמידה.
 4. אסטרטגיה זו הפכה כיום להיות היוצרנית ביותר. המחדשים מכירים את משמעות צורני הגזירה ומשתמשים הן בגזירה מסורגת, והן בגזירה קווית שבאמצעותה הפיקו בידול לשוני.
 5. הרכבה – מבחינה מבנית המילה נראית דמוית מילה אחת, אך מבחינה מורפולוגית היא נבנית על ידי הרכבת שתי מילים. ראו התייחסות בסעיף ד.
 6. הפיכה - אין כאן גזירה כלל והמילה מופיעה בצורת הבינוני ההופך לאגנט.

ד. חיזוק אסטרטגיות הפקה קודמות

- חיזוק השפה כסינתטית (כנטייתה במקור בלשון המקרא) ו'דילוג' על נטייה אנליטית. (סינתטיות ביטוי רעיונות אחדים במילה אחת (שויקה, 1997). וכן: יוצר מזיגה ושלמות אחת, מאחד (אבניאון, מילון ספיר 2004).

הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בשתי דרכים:

1. מיעוט תחדישים בסמיכות, כפי שצוין כבר, והחלפתה באסטרטגיה אחרת - השמטת הצירופים: בעל X, לעשות X, להיות X, לגרום ל, להפוך ל, וזאת על ידי גזירת פועל חדש המאחד את שתי המילים. לדוגמה:

- אני לא מרפקנית (בעלת מרפקים)
- הודתה לא כדי להתנחמד (להיות נחמדה)
- הוא לא יכול לתעמל (לעשות תעמולה)
- הכתבת מפרצפת לצלם (עושה פרצופים)
- הבדלים מתבנתים אותנו (עושים אותנו כתבנית)
- מתכנן יודע ויכולתי (בעל יכולת)
- לאיין / להתאיין (לגרום לאין / להפוך לאין)
- להנכיח (לגרום לנוכחות)
- גישה מחפצנת (שהופכת מישהו לחפץ)

2. שימוש חופשי לשם המצאת מילים במשקל פעיל.

אמנם מדובר במשקל ידוע ופעיל מקדמת דנא, אבל במחקר זה נמצאה באמצעי התקשורת הפקה רבה מאוד, חופשית ואפילו פרועה במשקל זה.

לדוגמה:

- הכול צלים (ניתן לצילום)
- בחור חתין
- נחשב לבלתי בחיר
- הכול בגי"ץ
- לא לשלם בדואר כי זה גניב
- בחורה בלתי עזיבה
- מבקר המדינה: 'לא הכל בקיר'
- טיפוס בלתי עציב / פגיע ועליב

3. שימוש מועט בהלחמים.

גם במחקר זה נמצא שימוש מועט באסטרטגיית ההרכבה בגלל חוסר שקיפותה. התחדישים

שנמצאו הופקו בעיקר לצורך התחכמות, פרסומת והשתעשעות. לדוגמה:

- המשפחה המצורחבת (מצומצמת + מורחבת)
- גימגקלידה (גמגמה בהקלדה)
- פוליתונאים (עיתונאים שהם פוליטיקאים)
- ממשלת ביברמן / צמד הביברמנים
- חצימחונות (חצי צמחונות)

4. גזירה חופשית משם עצם לשם תואר תוך שימוש בצורני גזירה קלסיים.

גזירה משמות עצם שלא ניתן היה לצפות שישמשו כמקור לגזירה, אבל נראה כי המשתמש

בטוח שכולם יבינו אותו ומפיק שם תואר חדש באופן חופשי. לדוגמה:

- הייתי ילדה תשומית
- חיים חפר הוא פזמונאי, אבל לא משוררי
- מתעמל יושבני
- יוזמות אוצרותיות
- מתגעגעת למבט השירותי (של דיילת)
- אני מגיע מרקע דתי, אפילו התנחלותי
- הפקה חמאתית

ה. מילוי טבלת שורש-משקל

ממצא נוסף הוא אפשרות היפותטית של מילוי כל משבצת חסרה בטבלת שורש-משקל, כפי

שטען עוזי אורנן (2003). לדוגמה:

- תדרכת קדחתנית
- חולה במחלת החשפת
- שגעת וטרפת (מופיעות בשיר קצבי, וסביר שהדור הצעיר יראה בהן מילים תיקניות)
- פרצופאית וחקיינית חיות
- יוזמאי במשרד פרסום
- הורית מדוברת
- מומלצון, זוועתון, פיוסון, תחושון
- חישולית (זבור)
- פרחן (מוכר פרחים)
- ישיבות (בשורוק) (היכולת להכיל מתיישבים)

לסיכום

המחקר מצביע על כך שהעברית מתרחבת כל הזמן, לא רק ביוזמת האקדמיה ללשון העברית אלא גם עקב 'המצאות' והצעות של גורמים שונים שיש להם נגישות לציבור. ההרחבה החופשית מתבצעת על ידי כל מי שלבו חפץ בכך, כאשר הוא סבור שהוא יבטא את עצמו טוב יותר ויחדד את כוונתו באמצעות יצירת תחדיש המאפשר בידול ויתר דיוק בהעברת גוון המשמעות שהוא מעוניין בו. גל התחדישים הזה מוצא את ביטויו בשיחות בעל פה בין חברים, ובעיקר בתקשורת המשודרת והכתובה.

קרוב לוודאי שחלק מהתחדישים הללו הם קיקיוניים, פרי של המצאת רגע, אך, לדעתי, העובדה החשובה היא שחלק מסוים נשאר ומשתרש בשפה, מרחיב אותה ולעתים אף מתקבל בסופו של דבר על ידי האקדמיה. יש להניח שבמקום התחדישים שיעלמו, יבואו תמיד אחרים, וחוזר חלילה. קיימת טענה ש'העברית המודרנית אינה מאמינה בעברית אלא מאמינה בגיור מילים לועזיות' (כפי שצוטט רוביק רוזנטל באחד העיתונים, 2013). לדעתי, הגיור אמנם קיים גם הוא כאמצעי לחידוש מילים, אך לא פחות מכך, כפי שהוכח במחקר זה, השפה העברית מומצאת, מתרחבת ומתחדשת באופן חופשי ועצמאי, תוך גזירה מהעברית עצמה ושמירה על כלליה ומסגרותיה. משמע: לא רק שהעברית אינה הולכת ומדלדלת אלא להיפך – היא הולכת ומתרחבת.

מקורות

- אבניאון, א' (2004). **מילון ספיר**.
- אבן שושן, א' (1981). **המילון החדש**. ספרית מעריב.
- אורנן, ע' (1996) **מילון המילים האבודות**. הוצאת שוקן.
- אורנן, ע' (2003). **המילה האחרונה**. אוניברסיטת חיפה.
- בהט, א' (1988). רכישת אמצעים לתצורת מילים בקרב לומדי שפה שנייה. **הד האולפן**, 53, משרד החינוך.
- בהט, א' (1991). השתקפות אמצעי התצורה של העברית בת זמננו בעיתונות. **הד האולפן**, 62, משרד החינוך.
- בהט, א' (2004). על תחדישי מילים בשפה העברית – תחדישי עממי ותחדישי האקדמיה. NAPH, Hebrew Higher Education 11. University of Wisconsin - Medison
- בולוצקי, ש' (1989). הוראת המשקלים ומשמעויותיהם בעברית החדשה. **הד האולפן**, 59, משרד החינוך.
- ברמן, ר' ושגיא, י' (1981). על דרכי תצורת המילים וחידושן בגיל הצעיר. **בלשנות עברית חפ"שית**, 18. אוניברסיטת בר אילן.
- ברמן, ר' ורביד, ד' (1985). על דרגת המילון של צירופי סמיכות. **בלשנות עברית חפ"שית**, 23, אוניברסיטת בר אילן.
- גור, י' (1946). **מילון עברי**. דביר תל אביב.
- נר, ר' (1993). **חידושי ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית**. האוניברסיטה הפתוחה.
- נר, ר' (1993). **דרכי היצירה המילונית בעברית בת זמננו**. האוניברסיטה הפתוחה.
- נר, ר' (2003). **מילים מחודשות וסיכויי קליטתן בשימוש**. למ"ד לאיל"ש.
- רוזנטל, ר' (2001). **הזירה הלשונית**. עם עובד.
- רוזנר, ר' (2003). **דרכי גזירה של שורשים להרחבת אוצר הפעלים**. למ"ד לאיל"ש.
- שויקה, י' (1997). **רב מילים – המילון השלם**.
- שוורצוולד, א' (2001). דרכי תצורה וחידושי מילים בעברית בהיבט כמותי. **ספר בן ציון פישלר**.
- שלזינגר, י' (2002). התרחבות מילונית קבועה ותחדישים לשעתם בעברית בת ימינו. **בלשנות עברית חפ"שית**, 50-51.

נספח: שאלון לסטודנטים

נא הקיפו בעיגול את המילה שבחרתם מתוך המילים המסומנות, וכתבו מדוע בחרתם בה:

1. אף פעם לא הייתי נוגע / נגען. הסבר.....
2. היא לא מקיאה / מקיאנית. הסבר.....
3. הסופרת מספרת על עצמה שהיא אימא מאוד מזניחנית / מזניחה. הסבר.....
4. היא חולת שחפת משתעלת / משתעלנית. הסבר.....
5. ציטוט: 'תמיד היית מסריח / מסריחן'. הסבר.....
6. מערכת החינוך הופכת את ילדינו למעתיקים / למעתיקנים. הסבר.....
7. הוא מפריע לכולם כי הוא מציק / מציקן. הסבר.....
8. הלקוחות רצו לשמוע על ההוגנות / ההגינות של הסוחרים. הסבר.....
9. נהוג לחלק את החשבון בין כולם בלי להתקטן / להתקטנן על השקל. הסבר....
10. נמאס לי ממנו, כי הוא מטרידן / מטריד. הסבר.....
11. החוקרת חושפת את דרכי הפעולה המרמתיות / המרמות של בני הזוג. הסבר...
12. קל להרגיש בציבור את המרמור / ההתמרמרות. הסבר.....
13. יש בכך מותאמות / התאמה חברתית. הסבר.....
14. הבמאים, המנצחים והזמרים מרכיבים תצריף / צירוף מופת. הסבר.....
15. משחק הברידיג' תלוי בחלוקה / בחלוקתיות של היד. הסבר.....
16. עורכת ירחון: 'אני מעדיפה לחזק את החוזקות / החוזק שבי'. הסבר.....
17. המוסיקה מאופיינת במין נרשעות / רשעות של אלקטרוניקה. הסבר.....
18. מוסחות / הסחה ואימפולסיביות מאפיינות את רוב לקויי הקשב. הסבר.....
19. הייתה ציפייה להצלחה / למוצלחות, כי ההורים אהבו זאת. הסבר.....
20. 'אחת הדרכים לעזור לילדיי היא להחדיר בהם מטרה / מטרותיות'. הסבר.....